

УДК 1(091)(092):159.922.7

ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ СТЕПАНА БАЛЕЯ

М.В. Подоляк

Анотація. У статті на основі аналізу праць С.Балея охарактеризовано основні поняття та процеси розвитку дитячої психіки, визначено ознаки та часові межі кожного з періодів її розвитку поглядів ученого.

Ключові слова: дитина, виховання, психічний розвиток дитини, вікова періодизація розвитку, період та фаза психічного розвитку.

Аннотация. В статье на основании анализа работ С.Балея представлены основные понятия и процессы развития детской психики, определены признаки и временные рамки каждого из периодов ее развития со взглядами ученого.

Ключевые слова: ребенок, воспитание, психическое развитие ребенка, возрастная периодизация развития, период и фаза психического развития.

Summary. Main notions and processes of child mind development in Stepan Baleys' works are shown in the article. Periodization of psychological development of a child for periods and phases: phase of baby, child and maturation are discussed in the article. Characteristics, peculiarities and time frames of every child psyche development period is written in the article as well as their further division into phases according to Stepan Baleys' works.

Key words: child, education, psychological development of a child, aged periodization of the development, psychological development periods and phases.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Оскільки сучасному суспільству потрібна розумна, фізично та психічно здорова людина, значна увага приділяється зараз процесу її виховання. Права дітей оберігає багато законів, які спрямовують цей процес у правильному напрямі. Праці багатьох педагогів, які протягом століть досліджували оптимальні шляхи та методи виховання дітей, допомагають у цьому процесі. Виховання починається з дитячого віку, коли дитину віддають до дошкільного навчального закладу, і закінчується тоді, коли вона стає повноцінним членом суспільства та здобуває певну кваліфікацію.

Психічний аспект виховання дитини є одним з найважливіших, тому що без нього неможливий повноцінний розвиток двох інших – розумового та фізичного виховання. Дослідження змісту та способів психічного розвитку дитини є одним із головних завдань сучасного суспільства, оскільки від них залежить майбутнє не лише однієї особи, а й суспільства загалом. Тому вивчення передового педагогічного досвіду учених у цій галузі дасть змогу запровадити кращі ідеї в практику виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Наукове зацікавлення проблемами розвитку дитячої психіки на теренах України почалося ще на початку ХХ століття. З'явилося багато науковців, які досліджують цю проблематику – Р.В.Павелків, О.П.Цигипало, О.В.Квас, Т.В.Дуткевич, Г.О.Балл, С.Д.Максименко, В.О.Татенко, О.В.Скрипченко. Проте основоположником наукових розроек питань розвитку дитячої психіки вважають українсько-польського вченого, педагога Степана Балея. Завдяки своїм дослідженням та опублікованим працям він став одним із перших на території України, хто почав досліджувати та розвивати педагогічну психологію – «Психологія віку дозрівання» (1932), «Психологія виховання в нарисі» (1938), «Нарис психології в зв'язку з розвитком психіки дитини» (1935). Упорядкував наукову спадщину Степана Балея професор М. Верніков, який видав два томи (із запланованих п'яти), перекладених праць Степана Балея.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасних українських часто цікавить дослідження змісту та методів психічного розвитку дитини. Проте все ще недостатньо дослідженими та опрацьованими є матеріали видатних науковців-попередників, які внесли чимало нового в розвиток цієї сфери науки. Одним із таких науковців можна вважати українсько-польського вченого Степана Балея.

Мета статті – розкрити основні погляди та ідеї Степана Балея щодо психічного розвитку дитини, окреслити періодизацію психічного розвитку дитини відповідно до праць ученого.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дитяча психологія та виховання дітей були одними із центральних тем вченого-педагога,

психолога, філософа Степана Балея. Наукові праці вченого присвячені таким галузям психології: педагогічна психологія, психологія розвитку, розвиток особистості, суспільна психологія тощо.

Серед найвизначніших праць науковця можна назвати такі: «Зарис психології у зв'язку з розвитком психіки дитини», «Психологія виховавча в зарисі», «Особистість», «Педагогічна психологія в нарисах. Характерологія і типологія дітей та молоді», «Психологія віку дозрівання». С.Балей виділив педагогічну психологію в окрему науку зі своїм предметом, об'єктом, метою, завданням та методами дослідження. Учений стверджував, що мета психології – досліджувати психічні явища, охарактеризувати їх та класифікувати.

Дослідник порівнював психологію з наукою про душу (якщо під душею розуміють сукупність психічних явищ). Психічне життя особи перебуває в певному зв'язку з її фізичним тілом. Учений стверджував: «... наше тіло відіграє роль посередника поміж оточенням, в якому воно знаходиться, та нашою психікою» [7, 19].

Для того, щоб людина почула звук, потрібно, щоб вступили в дію певні закони фізики, тобто, щоб звукова хвиля дійшла до вуха, яке є частиною людського тіла, і тоді вже здійснила певне подразнення психіки. Отже, у цій ситуації вухо, як орган людського тіла, є посередником між психікою та довколишнім середовищем. За допомогою нашого тіла ми отримуємо певну інформацію з довколишнього світу, яка й впливає певним чином на психіку. С.Балей стверджує, що таке посередництво має подвійний характер. З одного боку, навколишнє середовище діє на організм людини, а той, своєю чергою, і на психіку, і з іншого боку психіка може впливати на довколишнє середовище. Такі реакції, на думку вченого, можуть бути як автоматичними, так і навмисними.

Чимало вчених вважають С.Балея одним із основоположників педагогічної психології у світі. На теренах України та Польщі він був першим, хто почав досліджувати та розвивати цю науку. Центральне питання педагогічної психології С.Балей сформував так: «...що становить істотне виховання з погляду психології? Чи процес виховання, який розглядається з погляду психології, є завжди тим самим явищем, чи його характер змінюється в залежності від випадку?» [6, 31].

С.Балей вважає, що процес виховання дитини охоплює розвиток, навчання, соціалізацію. Дитина постає одним із центральних об'єктів дослідження в науковій спадщині вченого. С.Балей зазначає, що дослідження розвитку психіки дітей є ефективним лише тоді, коли порівнюємо те, що там діється, з устроєм психіки дорослої людини. «Зрештою та остання є нам відомою» [7, 31].

Учений наголошує, що психічне життя дитини, особливо на ранніх його етапах, є для нас загадкою, предметом припущень та домислів. Дивлячись на малу дитину, можемо стверджувати, що це доросла людина, тільки в іншому вигляді, проте, за словами С. Балея, вона відрізняється не тільки розмірами, а й слабше розвинутими психічними диспозиціями, ніж у дорослої людини. Також неправильно було б припускати, що розвиток дитини полягає лише в зміцненні психіки з роками.

Степан Балей пише, що «різні явища, які ми можемо бачити в дитини, є не лише слабшими, ніж у дорослої людини, вони також є якісно різними» [7, 318]. Учений наводить той факт, що з фізичного погляду дитина відрізняється від дорослої людини лише малим зростом. Подібне відбувається й у психіці дитини, під час розвитку певні психічні феномени зникають, або їхні прояви слабшають, а на їхньому місці з'являються повністю нові.

Психічний розвиток людини поділяється на певні періоди, які, своєю чергою, поділяються на фази. Найперший великий період – період дитинства. Проте, вчений зазначає, що не легко охарактеризувати цей період роками, тому що не в усіх людей період дитинства добігає кінця в той самий рік. Зазвичай така межа становить 12 – 13-й рік життя.

Дитина, яка щойно народилася, порівняно із новонародженими дітьми тварин, є цілком безпомічна. Проте вона постійно рухається. С.Балей стверджує, що ці рухи не мають жодної видимої цілі, дитина таким способом хоче вивільнити накопичену енергію. У новонародженої дитини слабка реакція на дотик та біль. Відчуття холоду, голоду, фізичної незручності новонароджена дитина виражає у формі крику, оскільки, відповідно до тверджень Балея, дитина вміє плакати лише після двох місяців життя. Помалу дитина вчиться реагувати у властивий їй спосіб на різні явища та опановувати зовнішній світ. Найперше немовля починає реагувати на голосові явища лише після чотирьох місяців життя, оскільки до цього немовля ще не може зафіксувати погляду на одному певному предметі. На п'ятому місяці життя немовля вже може брати руками певну річ. У другій половині першого року життя немовля починає робити певні маніпуляції з предметами, оглядати їх, торкатися тощо. Таким способом вона пізнає їхні властивості. Через певний час немовля починає оперувати тими предметами як знаряддями.

Конструювати або будувати щось, за словами С.Балея, дитина вже здатна на другому році свого життя. Всі рухи немовляти педагог називає спонтанними або імпульсивними. Цільові ж рухи дитина проявляє тоді, коли вже може реагувати на якийсь конкретний предмет.

З періоду дитинства С.Балей виокремлює фазу або вік немовляти, яка триває протягом першого року життя. Решту частину періоду дитинства вчений ділить на фази. Однією з таких фаз є вік першого дитинства, або раннього, який слідує відразу за віком немовляти. Триває ця фаза до кінця третього року життя дитини. Це період, коли дитина вчиться говорити. Вчений зазначає, що під кінець цієї фази нерідко з'являються ознаки непокори в дитини.

Наступною фазою, після першого дитинства, є фаза другого дитинства, яка триває до шостого або сьомого року життя людини. Для цього періоду дитинства характерним є єдність світу реального із світом фантазій. У цій фазі діти часто не відрізняють реальні події від не реальних, як наприклад, у байках чи казках, сильно переживаючи вигадані події. Як зазначає Балей: «... це є так званий магічний погляд на світ» [7, 319].

Під час фази третього дитинства дитина сприймає світ більш реалістично, порівняно з другим дитинством. Тут дитина старається пізнати його таким, яким він є, а світ казки та байки її вже не цікавить. Дитина починає усвідомлювати технічні та природні речі. Балей називає цей період життя фазою реалізму. Діти в цій фазі сприятливі до пізнання реальності, а отже й сприйнятливі до набуття знань у школі. Вчений зазначає, що в дев'яти-десятилітніх дітей можна зустріти зацікавленість предметами навколишнього світу, проте вона триває короткий період часу. У дитини може проявлятися зацікавленість до колекціонування різних предметів (поштових марок, рослин, комах тощо). С.Балей зазначає, що вона вже може детальніше дізнаватися про будову різних предметів, життя тварин та рослин. Для читання такої дитині вже цікаві не байки та казки з фантастичним змістом, а щось більш реальне, як наприклад Робінзонада, де людина в природі долає різні труднощі.

У дітей дев'яти-десяти років, особливо хлопців, які вчаться в школі, спостерігається тенденція, коли сильніші та доросліші діти підпорядковують собі слабших. У таких випадках головною рисою є сила й відвага, самостійність, витривалість, спритність, кмітливість. Хлопцям імпонують також практичні знання, які належать до сфери їхніх інтересів, наприклад уміння грати у футбол. Професор Балей зазначає, що ідеалом хлопця цього віку може бути лицар або богатир, проте не в духовному аспекті цього слова. Переважно це персонаж певної авантурної повісті, детектив, герой. Вчений характеризує також ставлення дітей цієї фази до правил. Гра відбувається відповідно до певних норм, які діти добре знають і часто обговорюють. Після фази або віку дитинства приходить вік дозрівання. Для цього віку характерний насамперед розвиток статевих інстинктів. Саме тоді відбуваються не лише фізіологічні, а й психічні зміни.

Статевому дозріванню тіла людини відповідає психічне. Статевий інстинкт є вродженим, проте він не проявляється відразу, а лише з плином часу. Як стверджує С.Балей – «виразне пробудження цього інстинкту в психіці людини проявляється лише тоді, коли з тілесного боку людина дозріла до виконання завдань, які покладає на нього даний інстинкт» [7, 323]. У дитини цей інстинкт перебуває в стані «утаєння», оскільки дитина ще повністю не дозріла, проте певні психічні прояви є присутніми. Педагог зазначає, що діти від трьох років уже починають цікавитися питанням своєї появи на світ, а з часом вони починають цікавитися протилежною статтю.

Під час перебігу дозрівання Балей виділяє дві фази:

1. Розквіт або пубертальна фаза. Триває з кінця дитинства до 17 років. Це перехідний період, або, за словами вченого, переломний;
2. Юнацький вік або адолесцентна фаза. Триває від 17-го року життя й до кінця дозрівання;
3. Балей зазначає, що деякі психологи виділяють ще одну фазу дозрівання – передрозквіту, яка припадає на 12 – 14 рік життя.

Коли дитина перебуває в періоді дозрівання, її увага скеровується на довколишній світ. Дитина не цікавиться самою собою, вона має свої потреби, прагнення, які старається задовольнити. Як стверджує Балей: «Жила дитина діянням, аніж рефлексією» [7, 326].

При переході з дитинства в період дозрівання увага дитини змінюється із зовнішньої на внутрішню. Вона починає цікавитися собою й тими процесами, які відбуваються в ній. Проте, як зауважує Балей, дитина не лише хоче дізнатися більше про свої психічні почуття, а й про свій організм, його функції: «Хотів би він також пізнати й зрозуміти краще функції свого організму, їхнє значення й ціль» [7, 327].

Дитина під час такого періоду часто потрапляє під дію різних емоцій, які можуть її змінити. Наприклад, вона може легко від радості перейти до суму, до меланхолії, від захвату до байдужості, від любові до ненависті. Проте Балей зазначає, що не завжди почуття бувають глибокі та щирі.

Діти часто шукають когось, з ким вони можуть бути відверті та щирі у своїх почуттях. Педагог твердить, що вони ще не здатні дати самі собі ради, оскільки добре не розуміють самих себе. Отже, вони шукають собі когось, кому вони б могли довірити свої почуття, той хто буде їх трактувати серйозно. Досить часто вони не довіряють старшим, тому задля цього вони шукають підтримки в ровесників і друзів. Дитина може мати їх багато, проте серед них повинен бути один зі спорідненою душею. У дівчат часто з'являється явище адорації, тобто певна особа стає для них предметом захоплення, любові та культу. Учений зазначає, що дитина ідеалізує цю особу і старається у всьому рівнятися на неї, наслідувати її. Важливу роль у цьому процесі відіграє також фантазія. Діти такого віку охоче мріють і світ казки стає для них зрозумілим. Вони вигадують собі різні ситуації, в яких часто беруть участь. Як стверджує С. Балея, вони часто мріють про богатирські подвиги, подорожі та різноманітні пригоди. Щодо інтелектуальної сфери, темп її розвитку сповільнюється. Дитина може охоче брати участь у дискусіях, наголошуючи на власному становищі.

Юнацька фаза є позитивною. Почуття сумніву, розчарування змінюються почуттями ентузіазму та запалу. Відбувається це завдяки ставленню до світу, яке С.Балея визначає як молодіжний ідеалізм. У фазі розквіту переважала опозиція, ізоляція, а в цій фазі можна спостерігати тенденцію до гармонізації власної душі й власного Я з довкіллям. У фазі розквіту дитина мріє про безлюдний острів із дикою природою, а у фазі юнацтва вона вже починає усвідомлювати себе в суспільстві.

У цьому твердженні вчений не наголошує на тому, що дитині підходить те суспільство, яким воно є. Дитина уявляє собі ідеальне суспільство, в основі якого лежить всезагальна приязнь, структура якого випереджувала б структуру теперішнього, недосконалого суспільства. Молодь уявляє та вивчає різні типи досконалого суспільства, так званої утопії. Дитина стає дорослою людиною лише після проходження певного кількості етапів розвитку психіки. За словами педагога, цей ланцюг називається дозріванням. У міру того, як формується нова форма психіки людини, їй поступається місцем попередня – дитяча. Замінюватися вона може повністю або частково. У психіці дитини постійно стаються зміни, які не відбуваються в однаковому темпі у всіх шарах. Стверджується, що існує психологічний закон, який звучить так: «...найдовше зміни відбуваються в тих пластах, структура яких є найбільш заплутана» [1, 337]. Також і психічна структура дитини має тенденцію до частих змін, тобто на місце попередньої форми приходять нові психічні структури.

Період дозрівання є тим етапом розвитку, коли дитина починає цікавитися собою. Її увага переноситься із зовнішнього світу на її внутрішній. Вона вже починає спостерігати своє власне Я. Учений стверджує, що в цей період психічний стан людини є хитким, почуття й бажання мають невизначений зміст. Часто дитина перебуває в опозиції до дорослих людей, стосовно яких займає позицію, яка суперечить практично всьому, що кажуть дорослі. Діти в цей період бувають також «закритими» щодо своїх переживань та почуттів, тому батьки й педагоги не є достатньо проінформовані про внутрішні переживання дітей і вихованців, що, своєю чергою, створює певні труднощі. Найважливішим засобом пізнання психічного стану дитини періоду дозрівання є щоденники – «вартість щоденників полягає головне, мабуть, у тому, що ми тут знаходимо думки юнака на підставі спостереження над самим собою, думки щирі, бо тільки для нього самого призначені, і які торкають часто тих власне переживань, які він часто приховує від дорослих» [1, 343].

Висновок. Психічний аспект виховання дитини є одним із найважливіших, тому що без нього неможливий повноцінний розвиток двох інших – розумового та фізичного виховання. Сучасному суспільству потрібна розумна, фізично та психічно здорова людина, тому процесу її виховання приділена значна увага. Протягом усіх періодів історії людства, вихованню дитини приділялося багато уваги, оскільки саме від виховання залежала доля кожної нації. Проблеми виховання розробляли й учені України, а Степан Балея був одним з перших, хто поділив розвиток дитини на певні періоди, як, і своєю чергою, поділяються на фази. З періоду дитинства Балея виокремлює фазу або вік немовляти, яка триває протягом першого року життя. Решту частину періоду дитинства вчений ділить на фази. Однією з таких фаз є вік першого дитинства, або раннього, який слідує відразу за віком немовляти. Наступною фазою, після першого дитинства, є фаза другого дитинства. Ця фаза триває до шостого або сьомого року життя людини. С.Балея називає такий період життя фазою реалізму. Після фази або віку дитинства приходять вік дозрівання. Для цього віку характерний насамперед розвиток статевого інстинкту. У зв'язку із тим, у людині відбуваються не лише фізіологічні зміни, а й психічні. Під час періоду дозрівання увага дитини в період дитинства була скерована на довколишній світ. Дитина не цікавилася сама собою, вона мала свої потреби, прагнення, які старалася задовольнити.

Перспективи подальших досліджень. Перспективою майбутніх наукових досліджень є вивчення доробку вченого завдяки їхньому перекладу на українську мову, оскільки більшість своїх праць у сфері педагогічної психології Степан Балея написав польською мовою.

Література

1. Верніков М. М. Академік Степан Бaley / С. Бaley // Збір. пр. : у 5 т., 2 кн. / М. М. Верніков. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 316– 351.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. / Дуткевич Т. В. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
3. Квас О. В. Дитиноцентризм у науках про виховання: історичний аспект: монографія / О. В. Квас. – Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. – 300 с.
4. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. / Павелків Р. В., Цигипало О. П. – К. : Академ-видав, 2008. – 432 с.
5. Bałey S. Psychologia wieku dojrzewania / S. Bałey. – [wyd. 2-e]. – Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1932. – 262s.
6. Bałey S. Psychologia wychowawcza w zarysie / Stefan Bałey. – Lwow – Warszawa: Książnica-Atlas, 1938. – 686 s.
7. Bałey S. Zarys psychologii w związku z rozwojem psychiki dziecka / Stefan Bałey. – Lwów ; Warszawa : Książnica-Atlas, 1935. – 424 s.